

**Sömürgecilik Bağlamında “Sibirya Kırgızları Hakkında Tüzük”
(1822) ve Kazak Toplumuna Siyasî-İktisadî Etkileri**
*“Charter About Siberian Kyrgyzs” (1822) In The Context of Colonialism And Its
Political-Economic Effects To Kazakh Society*

Dr. Gülnar KARA

(ORCID: 0000-0003-3283-7246)

Bitlis Eren Üniversitesi - Bitlis

Öz: Sovyet tarih yazıcılığında Kazak topraklarının Rusya'ya dahil olması 18. yüzyılın 30'lu yıllarında olarak gösteriliyorsa da XIX. yüzyılın ortalarına kadar Kazak topraklarının Çarlık Rusyası'na bağlılığı formalite bir görünümdeydi. Hatta Kazak topraklarının bazı kısımları Türkistan Hanlıkları (Hive, Buhara, Hokand) ve Çin'in etki alanlarına giriyordu. Bu durum, Çarlık Rusyası'nın bölgede egemenliğinin kalıcı olmasına engel teşkil etmekteydi. Batı Sibirya Askeri Valisi M. M. Speranskiy tarafından 1822 yılında hazırlanan idarî reformlar ile Çarlık Rusyası ve Kazak toplumu arasındaki ilişkiler yeni bir aşamaya geçmiştir. Rusya hükümeti bu reformu Kazak bozkırlarında Rus etkisinin güçlenmesi ve sömürgeleştirme politikasının gerçekleşmesi için önemli adım olarak görmüştür. Bu çalışmada Rusya ve Kazakistan arşiv belgeleri ışığında Speranskiy'nin reformunun (“Sibirya Kırgızları Hakkında Tüzük”) Orta Cüz'de hanlık yönetiminin tasfiye edilmesine ve Kazak toplumuna siyasî-iktisadî etkileri ele alınacaktır.

Anahtar kelimeler: Çarlık Rusyası, Orta Cüz, Speranskiy, Sibirya Kırgızları, dış vilâyetler.

Abstract: Although the Soviet historiographical record shows that the Kazakh lands are included in Russia in the thirties of the 18th, the attachment of Kazakh lands to Tsarist Russia until the middle of the 19th century was a formality. In fact, some parts of the Kazakh lands were entering the Turkestan Khanates (Khiva, Bukhara, Khoqand) and the domains of China. This situation prevented Tsarist Russia from being permanent in this region. After the administrative reforms of the Western Siberian General-governor M. M. Speranskiy, prepared in 1822, the relations between Tsarist Russia and the Kazakh society, have passed a new stage. The Russian government viewed this reform as an important step towards the strengthening of the Russian influence and the policy of colonization in the Kazakh steppes. In this article will be discussed effects of Speranskiy's reform on the liquidation of the Khanate administration in the Middle Horde and on the political-economic life of the Kazakh society in the light of Russia and Kazakhstan archive documents.

Keywords: Tsarist Russia, Middle Horde, Speranskiy, Siberian Kyrgyzs, outer provinces.

Giriş

18. yüzyılın başlarında Çarlık Rusyası Kazak boylarının Rusya uyrukluğunu kabul etmesi için bir dizi çalışmalar yapmıştır. Kazakların Küçük Ordasının hanı Ebülhayır'ın 1731'de kendine bağlı boylarla birlikte Rusya'ya bağlılık bildirmesinden sonra Çarlık hükümetinin faaliyetleri daha da hız kazanmış, 1738'de 150 boy reisi daha Rusya uyrukluğunu kabul ettiklerine dair yemin etmişlerdir. 1740-1742 yılları arasında Orta ve Küçük Cüz'un 858 boy

başkanı Rusya tabiyetine geçtiklerine dair yemin etmişlerdir.¹ Buna rağmen bozkır, Rus idareciler tarafından az bilinen, kontrol edilmesi zor, pratik olarak önemli derecede bağımsızlığın tadını çıkaran bir sınır alanıydı.²

Kazak bozkırlarının yönetim sistemine Çarlık Rusyası tarafından ilk müdahaleler 18. yüzyılın sonlarına doğru Orenburg Askerî valisi İgelstrom³ tarafından gerçekleştirilmeye çalışılmış, ancak başarılı olmamıştır. Yani 19. yüzyılın başlarında Kazak topraklarının Rusya’ya tabiiyeti formalite bir görüntü taşıyordu. Kazak Cüzlerinin⁴ bir kısmı Türkistan Hanlıkları ve Çin’in etki alanındaydı.⁵ Dolayısıyla Kazak topraklarında mutlak egemenliğini güçlendirmek için Çarlık Rusyası’nın öncelikle Kazakların siyasî bağımsızlığını ortadan kaldırması gerekiyordu. 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Çarlık hükümeti Kazak bozkırlarında Hanlık yönetimini tasfiye etmeye karar vermiştir. Hanlık yönetimi, Çarlık Rusyası’nın Kazak topraklarında büyük ölçekli iktisadî sömürge projelerini hayata geçirmek için engel teşkil etmekteydi. Bunun için olumlu şartlar da oluşmuştu. Fransa ile savaşın sonuçlanmasıyla Çarlık Rusyası Kazak bozkırlarının formalite bağımsızlığına son vermek için yeterli askerî ve insanî güce sahip olmuştu. Kazak hanlarının arasındaki taht kavgaları onların toplum içindeki otoritesini zayıflatmıştır. Kazak toplumunun büyük çoğunluğu Hanları Rusya’nın birer memurları olarak görüyordu ki haksız da sayılmazdı. 1812’de General Glazenap Rusya İçişleri Bakanlığına “Orta Cüz’ün hanı, sultanları ve başkalarının Kırgızlar (Kazaklar) üzerindeki otoritesi çok zayıf, onlar kendi aralarındaki kavgalarında Rus sınır yönetiminden çözümler ve himayeler arar...” diye yazmıştır.⁶ Çarlık hükümeti de “böl ve yönet” politikası ile Kazak toplumunu birbirlerine karşı kışkırtarak boylar arasında zaten mevcut olan bölünmüşlüğü daha derinleştirmek için çaba göstermekteydi. 1781’de Orta Cüz’de⁷ Abılay Han’ın ölümünden sonra tahta geçen Vali Han’dan memnun kalmayan bazı Kazak soyluları 1795’te Rusya Çarı’na onun azledilmesi konusunda dilekçe vermişlerdir. Bundan istifade eden Çarlık hükümetinin 1815’te Bökey Han’ı tayin etmesiyle Orta Cüz’de iki başlı bir yönetim meydana gelmiş oldu. Çok geçmeden 1819’da Bökey Han’ın, peşinden Vali Han’ın vefatından sonra Çarlık Rusya’sı Orta Cüz’de Hanlık yönetimini kaldırmaya karar vermiştir. Hatta Sibirya eyaleti valisine “Han seçimi için her türlü teşebbüsü” reddetme

¹ Orhan Doğan, “Küçük Cüz (Orda) Kazak Hanlığı’nın Çarlık Rusyası’nın Tabiyetine Girmesinin Rus Belgelerine Göre Değerlendirilmesi”, *XVI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, 20-24 Eylül 2010, Ankara, 2. cilt, s. 249.

² Ian Wylie Campbell, *Knowledge and Power on the Kazakh Steppe 1845-1917*, A Diccertation of Doctor of Philosophy (History), University of Michigan, 2011, p. 36.

³ Osip Andreeviç İgelstrom, Çarlık Rusyası’nın devlet adamı, komutanıdır. 1768-1774 yılları arasındaki Rus-Türk savaşına katılmıştır. Rusya’da birçok eyâlette askerî vali olarak görev yapmıştır. 1796’da Orenburg eyâleti askerî valisi olarak tayin edilmiştir. Burada görevdeyken Küçük Cüz’de Hanlık yönetimin tasfiye edilmesine Küçük Cüz’ün üç bölünmesi için faaliyetlerde bulunmuştur (1785). Ancak bu girişimi bazı Sultanların tepkisine neden olunca başarılı olmamıştır. (Artıkbayev. İ. Ö., *İstoriya Kazahstana*, Almatı, İzd. Kazak Üniversitesi, 2006, s. 216)

⁴ Kazak boylarının içtimaî-siyasî örgütlenmeleri üç Orda’dan müteşekkildi (Büyük, Orta, Küçük) ve bunlar “cüz” tesmiye olunurdu.

⁵ 18. yüzyılın ortalarında Kazak hanlarının Çin ile ilişkileri devam etmekteydi. Orta Cüz’ün hanı Abılay 1757’de Çin’e bağlılık bildirerek Çin unvanlarını almak istediklerini bildirmiştir. Çin imparatoru bu teklifi kabul etmese de 1760 yıllarındaki resmi yazışmalarında ona Wang, oğullarına da Gong ve Tayci diye hitap ediyordu. (Noda. J, Onuma T., “A Collection Documents From the Kazakh Sultans to the Qing Dynasty”, *TIAS Central Eurasian Research Series*. Special Issue 1. University of Tokyo, 2010, s. 17-27, 62-66). 1771’de üç Cüz’ün de hanı seçilen Abılay Han uzun bir süre boyunca Rusya hükümeti tarafından tanınmayınca Çin ile iletişime geçmiş ve Çin tarafından tanınmıştı. Sonunda Kazakların Çin etkisine fazla girmesini istemeyen Rusya Abılay’ın hanlığını tanımış, ancak sadece Orta Cüz’ün hanı olarak tanımıştı.

⁶ Gosudarstveny Arhiv Omskoy Oblasti (GAOO), f. 2, op. 1, d. 183, l. 2.

⁷ Kazak Hanlığı’nı oluşturan üç kısımdan birisidir. Orta Cüz veya Orta Orda’ya Merkezî, Kuzey ve Doğu Kazakistan topraklarında yaşayan boylar girmektedir. En kalabalık ve güçlü boyları Argın, Nayman, Kıpçak, Kerey boylarıdır.

talimatı verilmiştir.⁸ Bu sırada Sibiryа Genel Valisi olarak görevlendirilen M. M. Speranskiy,⁹ 1819-1822 yıllarında Sibiryа'daki yönetim sisteminde reformlar yaparak bölgeyi Batı Sibiryа Genel Valiliği ve Doğu Sibiryа Genel Valiliği olarak ikiye bölmüştür. Merkezi Tomsk şehri (1839'dan itibaren Omsk şehri) olan Batı Sibiryа Genel Valiliğine Tomsk, Tobolsk, Omsk eyâletleri bağlıydı. Şimdi sıra bu eyâletlere komşu bulunan Orta Cüz ve Büyük Cüz'ün bir kısmının dahil edilmesine gelmişti. Bunun için 1822'de Batı Sibiryа Genel Valisi M. M. Speranskiy'nin hazırladığı "Sibiryа Kırgızları"¹⁰ Hakkındaki Tüzük" Rus Çarı tarafından onaylanarak hayata geçirilmeye başlamıştır. Çarlık hükümeti bu şekilde Kazak yöneticilerin etkilerini sınırlama politikasından tamamıyla tasfiye etme politikasına geçmiştir. "Tüzük"e göre planlanan sömürgeci idarî reformların gerçekleştirilmesi kademeli olarak 19. yüzyılın sonlarına kadar devam ederek Orta Cüz'de göçebe devlet sistemi ve Han yönetimi ortadan kaldırılmıştır. Bu reform, Kazak bozkırlarının Çarlık Rusyası'nın kenar eyâletlerinden biri haline gelmesinin başlangıcı olmuştur.

Rus Hükümetinin İdarî Reform Hazırlıkları ve Göçebe Kazakları İkna Çalışmaları

Sibiryа'da genel vali olarak görev yaptığı iki yıl boyunca M. Speranskiy bir dizi reform paketi hazırlamıştır. Onlardan biri de "Sibiryа Kırgızları Hakkında Tüzük" idi. Çarlık hükümeti, yeni düzenin Kazak halkının refahı ve gelişmesi için gerçekleştirilecek gibi göstermeye çabalamıştır. Speranskiy'nin reform projesini hayata geçirmek için özel olarak Sibiryа Komitesi kurulmuştur. Reform hazırlıkları konusunda Rus ve Kazakistan arşivlerinde çok sayıda materyaller bulunmaktadır. Örneğin, Sibiryа Komitesi'nin dergilerinde "Sibiryа Kırgızları bozkırlarında yeni vilâyetler kurulması konusunda teklifler",¹¹ "Omsk eyâletinde dış vilâyetlerin kurulmasıyla ilgili ön çalışmalar",¹² "Kırgız bozkırında Ayagöz, Akmola, Bayanavul, Üçbulak ve Amankaragay Dış Vilâyetlerinin kurulması hakkında"¹³ gibi belgelerde Kazak avulları ve çadırlarının sayısı, vilâyetlerin kurulması planlanan bölgelerin coğrafi bilgileri bildirilmiştir. "Rus hükümeti lehine gayretleri için Kökşetav Dış Vilâyeti sultanlarının ödüllendirilmesi hakkında",¹⁴ "Orta Cüz'ün bazı Sultanları ve Biylerinin"¹⁵ Rus hükümetine sadakatinden dolayı ödüllendirilmesi hakkında"¹⁶ gibi kararlar ile Rus hükümeti ile işbirliği yapan Kazak soylularını ödüllendirmek suretiyle reforma ikna çalışmalarını pekiştirdiğini görmek mümkündür. 1823-1824 yılları arasında nüfuzlu Sultanlar ve Biylerin köylerine "Tüzük" konusunda ikna çalışmaları yapmak amacıyla 14 heyet gönderilmiştir. Heyetin

⁸ GAOO, f. 2, op. 1, d. 430, l. 151-153; *Kazahsko-Russkiye Otnoşeniya v XVIII-XIX vekah (1771-1861), Sbornik Dokumentov Materialov*, Red. M. O. Jangalin, F. N. Kireyev, V. F. Şahmatov, Alma-ata, İzd. AN Kaz. SSR, 1964, s. 183.

⁹ Mihail Mihayloviç Speranskiy (1722-1839) Rusya'nın önemli reformcu devlet adamlarından biridir, 1819-1821 yılları arasında Sibiryа'nın Genel Valisi olarak görev yapmıştır. Çarlık Rusya'nın 1802'den sonraki tüm önemli yasaları Speranskiy tarafından hazırlanmıştır. Düşmanlarının iftiralarıyla Çar'ın gözünden düşen Speranskiy 1816'dan itibaren kenar bölgelere sürgüne gönderilmiştir. Sonradan affedilerek 1819'da Sibiryа Genel valisi olarak tayin edilen Speranskiy burada bir dizi önemli idarî reformlar gerçekleştirmiştir. Speranskiy'nin önerisi ile kurulan komisyonun faaliyetleri neticesinde Sibiryа eyâletleri Batı ve Doğu olarak ikiye bölünmüştür. Onun 1822'de hazırladığı "Sibiryа Kırgızları hakkında Tüzük"e göre, Orta Cüz Kazaklarının toprakları Omsk eyâletine dahil edilmiştir.

¹⁰ Rus resmi kayıtlarında Kazaklara Kırgız denmekle beraber Rusya sınırlarına komşu yaşayan Kazaklar bulunduğu coğrafi bölgelere göre isimlendiriliyordu. Örneğin Rusya'nın Batı Sibiryа bölgesine komşu Orta Cüz Kazaklarına Sibiryа Kırgızları deniyorsa, Orenburg sınırlarına komşu Küçük Cüz Kazaklarına Orenburg Kırgızları denmekteydi.

¹¹ Rossiyskiy Gosudarstveniy İstoriçeskiy Arhiv, (RGİA), f. 1264, op. 1, d. 13.

¹² RGİA, f. 1264, op. 1, d. 326.

¹³ RGİA, f. 1264, op. 1, d. 348.

¹⁴ RGİA, f. 1291, op. 81, d. 153.

¹⁵ Biyeler, Kazak toplumunda devlet idaresinde davaları çözen, hukukî meseleleri yürüten, yeri geldiğinde elçilik görevi de yapan kimselerdir.

¹⁶ RGİA, f. 1265, op. 4, d. 855.

içinde Rus subayları, molla, tercüman da yer alıyordu.¹⁷ Halkın ayaklanma tehlikesi olabileceğinden hazırlıklar çok yavaş ve dikkatli şekilde yürütülmekteydi. 1 Ağustos 1822'de M. Speranskiy, Sibirya Genel Valisi P. Kaptseviç'e yazdığı mektubunda "yeni düzenin kademeli olarak yapılması" gerektiğini bildirmiştir.¹⁸ Kazak göçebelerini ikna çalışmaları için peş peşe gönderilen Kozak¹⁹ askerî birlikleri ile desteklenen heyetler Kazak boyları arasında propaganda faaliyetleri yürütmüştür. Kazaklara bu idarî değişikliklerin dışarıdan gelecek olası saldırılardan korumak maksadıyla kurulacağı ve topraklarının ömür boyu kendilerinde kalacağı vaat edilmiştir. Çünkü ilk başta Kazaklar arasında dış vilâyetlerin kurulması söylentisi dolaşmaya başladığında huzursuzluk artmıştı. Omsk Eyâleti Valisi S. B. Bronevskiy'nin anılarında Kazaklarla anlaşmaya varmanın uzun sürdüğü, onların bu girişimi reddetmek için türlü bahaneler ileri sürdükleri ve ancak Bökey ailesinden Sultanların girişimleri ile başarı sağlandığı yazılmıştır.²⁰ 1824'te Suvan-Nayman boylarının başkanlığında beş Kazak boyu taleplerini sıralayarak bunlar yerine getirildiği takdirde ancak vilâyetlerin kurulmasına izin vereceklerini bildirmişlerdir. Bu taleplerin başında toprakların ve onların arazisinde bulunan altın, gümüş madenlerinin, su kaynaklarının kendilerinde ömür boyu kalması, yasak vergisinden ve askerlikten ömür boyu muaf olmaları, Rus askerî birliklerinin bozkırlara gönderilmemesi ve mahkeme işlerinin kendilerine bırakılması, içki evlerinin açılmaması gibi şartlar yer alıyordu. 1824'te Omsk Eyâleti Valisi S. B. Bronevskiy, Sultangazı Bökeyev'e yazdığı mektupta "Tüzük" hakkında "Bozkırda yeni düzenin getirilmesi Yüce İmparatorumuzun insan sevgisinden başka bir şey değildir. Onun barımta²¹ ve iç kavgalarından fakirleşen ve mahvolan iyi kalpli Kırgız (Kazak) halkını uzlaştırmaktan başka bir arzusunun olmadığına sizi temin ederim" demekle beraber "Biz onlara huzur ve barış getiriyoruz, dostları olarak geliyoruz..." diye yazmıştı.²² Bunun dışında Sultanlar ve Biylere ayrıcalıklı imtiyazlar sunulmuştur. Onlar tüm vergilerden muaf olmakla beraber onların toprak mülkiyeti güvence altına alınmıştır. Örneğin, 17 Şubat 1832'de Bronevskiy, sınır idaresine "Kökşetav Dış Vilâyeti sultanı Abılay Gabbasov ile Karkaralı Dış Vilâyeti sultanı Tursun Şingisov'un bir ömür boyu *yasak* vergisinden muaf tutulmasını ve bu kararın onların birinci dereceden akrabaları için de geçerli sayılması" hakkında dilekçe vermiştir.²³ Ayrıca yeni kurulacak olan vilâyet divanları yönetimlerine de onlar seçilecekti. Vilâyet divanı için seçilecek Sultan adaylarının da, seçmenlerin de Cengiz Han soyundan, yani Kazak toplumun üst tabakalarından olması şartı getirilmiştir. "Tüzük"e göre Sultanlar, Kazak toplumunun "en yüksek ve onurlu sınıfı" olarak sayılmakla beraber bedensel cezalandırılmadan muaf idiler. Vilâyetlerin kurulması, Ağa Sultan ve diğerlerinin seçim masrafları Rus hükümeti tarafından karşılanmakla beraber, Kazak ileri gelenlerine hediyeler ve geleneklere uygun ziyafetler verilerek güven kazanmaya çaba gösterilmiştir. Bu yöntemle sömürgeci işgal politikasını gerçekleştirebilmek için Kazak aristokrasisinin seçkinlerini kendi tarafına çekmeyi başarmış olan Çarlık hükümet

¹⁷ Otepova. G. Ye., *Pravovye Osnovy Kolonizatsii Kazahstana*, Pavlodar, İzd. PGPİ, 2012, s. 70.

¹⁸ Tomsenov. V. A., *Svetilo Rossiyskoy Byurokratii*, Moskova, 1991, s. 34.

¹⁹ Kozaklar (Cossack, Rusça: Kazak), belirli haklar karşılığında askerî hizmet veren askerî bir örgüttür. Çarlık Rusya döneminde Rusya'nın sınırlarının korunması, komşu toprakları işgal etme ve bu bölgelere yayılma politikasında hizmetlerinden yararlanılmıştır. Kazak topraklarında Sibirya, Ural, Yedisu ve Orenburg Kozak askerî örgütleri kurularak, Çarlık Rusya'nın sömürgeci politikasının hayata geçirilmesinde önemli rol üstlenmişlerdir.

²⁰ *Izvestiya Omskogo İstoriko-Kraevedçeskogo Muzyeya*, 2000, no. 8, s. 240.

²¹ Kazak geleneksel hukukunda XX. yüzyılın ilk yarısına kadar süregelen barımta, resmî yollarla adalet sağlanamadığı zaman kullanılan toplumsal bir eylemdir. Rus resmi belgelerinde genelde at hırsızlığı gibi gösterilmiştir.

²² *Pis'mo Naçal'nika Omskoy Oblasti Polkovnika Bronevskogo Na İmya Sultana Gazi Bukeyeva. 1824 g.* / A. Bukeyhanov, *İzbrannoye*, 1995, s. 207.

²³ *İz Perepiski Hana Sredney Kirgizskoy Ordy Bukeya i Ego Potomkov* // *Zapisnaya Knijka Semipalatinskoy Gubernii*, vyp. IV. ser. 13 // *Kazahstan 20-40 gody XIX. veka*, Almatı, 1992, s. 121.

yetkilileri, uygun zemin hazırlanmış yerlerde Rusya merkezî yönetim sistemine benzeyen kademeli bir idare ve divan hiyerarşisinin yer aldığı yeni bir yapı oluşturmaya başlamıştır.

Orta Cüz’de gerçekleşen idarî reformlar ve Kazak halkına siyasî-iktisadî etkileri

“Sibirya Kırgızları Hakkında Tüzük”, 319 madde ve 10 bölümden ibarettir.²⁴ “Tüzük”ün 285. maddesine göre Orta Cüz’ün tüm toprakları Rusya’nın himayesinde ve Sibirya Kırgızları ülkesi (yani Orta Cüz) Omsk eyâletinin dış vilâyetleri²⁵ (okrug) olarak sayılıyordu (2. madde). Kazak topraklarının idaresi dış vilâyet divanları (*okrujnoj prikaz*) ile sağlanmalıydı. Dış vilâyetlerin kurulmasında Kazak boylarının bir arada yoğun olarak uzun süre kaldığı kışlaklar esas alınmıştır. 1824’in başlarında Kazak bozkırlarına dış vilâyetlerin ve vilâyet divanlarının kurulmasını sağlamak için 2 heyet gönderilmiştir. Albay A. Grigorovskiy başkanlığındaki bir heyet Vali Han’a bağlı Kazak boylarının topraklarına gelmiş, Albay S. B. Bronevskiy başkanlığındaki diğer heyet daha önce Bökey Han’a bağlı olan Kazak boyları arasına gönderilmiştir. Omsk eyâleti valisi S. B. Bronevskiy’nin silahlı Kozak birliklerinden oluşan heyeti zengin otlakları ve su kaynakları, ormanlık alanları olan Karkaralı Dağlarının eteklerinde 8 Nisan 1824’te Karkaralı Dış Vilâyetini kurmuştur. Bu vilâyete aşağı yukarı 20.000 Kazak hanesi (çadırı) dahil olmuştur. Vilâyetin Ağa Sultanı olarak Bökey Han’ın torunu Tursun Şingisov seçilmiştir. 29 Nisan 1824’te ise, Grigorovskiy’nin heyeti Kökşetav Dış Vilâyeti’nin kurulduğunu ilân etmiştir.²⁶ 1831’de Ayagöz Dış Vilâyeti’nin temeli atılarak Rus askerî birliklerinin Yedisu’ya, yani Büyük Cüz topraklarına girmesinin yolu açılmış oldu. Orta Cüz hanı Semeke Han’ın torunlarından Konurkulja Kudaymendin, Bronevskiy’nin emriyle yeni dış vilâyet kurulması için müsait araziler belirlemek için gelen Yarbay Şubin’e Nura ve Yeşil Nehirleri arasındaki Akmola civarını göstermiştir. Buradan Batı Sibirya’dan Güney Kazakistan’a uzanan kervan yolları geçmekteydi. Karşılığında da 22 Ağustos 1832’de kurulan Akmola Dış Vilâyeti’nin Ağa Sultanı olarak seçilmiştir. Yardımcısı da oğlu Arıstan Konurkuljin idi. Vilâyetin nüfusu 34,7 bin yahut 5.000 aile olarak hesaplanmıştır. Daha sonra Konurkulja Sultan’ın oğulları da vilâyetin çeşitli yönetim birimlerinin başında görev yapmışlardır. 22 Ağustos 1833’te Bayanavul Dış Vilâyeti kurulmuştur, buna 12 volost (kaza) giriyordu. Ağa Sultan olarak Şon Edigin seçilmiştir. Vilâyetin kurulması ve Ağa Sultan seçimi töreninde askeri geçit düzenlenmiş, Kazakların ileri gelenlerine hediyeler dağıtılmıştır.²⁷ Bu tören ile ilgili haberler “Moskovskiye Vedomosti” gazetesinde yayınlanmıştı.²⁸ Böylece 1835 yılına gelindiğinde Orta Cüz’de 7 tane dış vilâyet kurulmuştu: Karkaralı (1824), Kökşetav (1824), Ayagöz (1831), Akmola (1832), Bayanavul (1833), Üçbulak (1833), Amankaragay (1834).²⁹ Rus araştırmacı P. Keppen’in verdiği istatistiklere göre 1857 yılında bu vilâyetlerde

²⁴ *Materiyaly Po İstorii Politiçeskogo Stroya Kazahstana*, 1960, c. 1, s. 426.

²⁵ İrtiş Nehri’nin ötesinde yaşayan Kazakların yaşadığı bölgeler dış vilâyetler, Omsk, Öskemen, Petropavlovsk, Semei vilâyetleri iç vilâyetler olmuştu. İç vilâyetlerde nüfusun 89,84%-i Rus, 9,71%-i Kazak, dış vilâyetlerde ise Kazakların 99,41%, Rusların 0,58% olduğu görülmektedir (Remnev. A. V., *İstoriya Obrazovaniya Omskoy Oblasti / Stepnoy Kray: Zona Vzaimodeystviya Russkogo i Kazahskogo Narodov (XVIII-XIX vv.)*, Omsk, İzd. Omskogo Gos. Univ, 1998, s. 12).

²⁶ Grigorovskiy’nin raporlarına göre, Kökşetav Dış Vilâyeti’nin ilk kurulduğu zamanlarda 13.810 çadır, yani 41.450 kişiden oluşan 15 volost girmiştir. Grigorovskiy bu bilgileri Kazakların kendilerinin verdiğini, ancak vergiye tabi tutulmaktan korktukları için rakamları gerçeğin çok altında verdiklerini bildirmiştir. (Abuev. K., *Kökşetau. İstoriçeskiye Oçerki*, Kökşetav, 2011, s. 28)

²⁷ Makişeva. A. T., “İstoriya Obrazovaniya Bayan-aul’skogo Okrug Srednego Cuza”, *Vestnik Rossiyskogo Universiteta Drujby Narodov*, Seria: İstoriya Rossii, 2013, no. 4, s. 40-45.

²⁸ *Moskovskiye Vedomosti*, 1833, issue 76, p. 3347.

²⁹ TsGA RK, f. 338, op. 1, d. 557, l. 57.

toplam 97.550 çadırdan oluşan 4.924 Kazak avulu vardı.³⁰ 19. yüzyılın ortalarında dış vilâyetlerin sayısı 10'a kadar yükselmiştir.

Vilâyetler	Sayıları				
	volost	avul	çadır	erkek	kadın
Karkaralı	17	419	22.864	64.043	82.612
Kökşetav	10	144	8.778	26.187	30.731
Ayagöz	13	2.964	15.067	81.099	32.277
Akmola	15	118	6.655	28.749	38.332
Bayanavul	12	791	18.132	28.053	37.404
Üçbulak	11	300	15.019	22.426	29.915
Aman-Karagay	33	188	11.045	33.971	39.230
Toplam:	111	4.924	97.550	234.528	290.501

Vilâyetlerin idaresi için divan (Kaz: Duan) diye adlandırılan idarî birim oluşturulmuş ve divanın en üst yönetici Ağa Sultan olarak belirlenmiştir. Onun idarî görevi merkezden, yani Omsk eyâleti valiliğinden gönderilen emirleri uygulamak, vilâyet yönetimi ile ilgili her türlü icraatı yerine getirmek idi. "Tüzük"ün 56. maddesine göre, Sultanlara "Rusya hükümeti tarafından yerel yönetim emanet edilmiştir". Ona ikisi Kazak, ikisi Rus'tan olmak üzere 4 tane yardımcı belirlenmiştir ("Tüzük", madde 20.) Rus üyeler Omsk eyâleti valisi tarafından atanıyorsa, Kazak üyeler Ağa Sultan seçimi sırasında seçiliyorlardı. 3 yıllığına seçilen Ağa Sultan, Rus ordusunun yarbay unvanına sahipti. Seçilmiş olan Ağa Sultan eyâlet valisi tarafından onaylanıyordu. Ağa Sultan yıllık 1.200 ruble, onun Rus yardımcısı 1.000 ruble, Kazak yardımcısı 200 ruble, volost sultanı ise 150 ruble maaş alıyorlardı.³¹ 3 defa peş peşe seçilen Ağa Sultan, Rusya devletinin soyluluk unvanını almaya hak kazanmış oluyordu ("Tüzük, 52. madde). Vilâyet, 15-20 volosttan (kaza) oluşuyordu ("Tüzük", madde. 7). Bunun başında da Volost Sultanı vardı. Her volost 10-12 avuldan (köy) meydana gelmekteydi ve başında Starşin (köy ağası) bulunuyordu. Avul ise, 50-70 çadırdan oluşuyordu ("Tüzük", madde. 5). Starşinler de 3 yıllığına seçilirdi ve vilâyet divanı tarafından onaylanıyordu. "Tüzük"ün 31. ve 32. maddelerine istinaden Ağa Sultanlar neredeyse tüm kademelerde kendi çocukları ve akrabalarını yönetime getirmekteydiler. Sonuçta Sultanlar bölgenin tüm halkı tarafından değil, sınırlı sayıdaki çoğu birbirleriyle akrabalar olan kişiler tarafından seçilmekteydi. Yani bu sözde seçimler, soyluların seçimleriydi.³² Sultanlar kendi unvanlarını en büyük oğluna miras bırakabiliyordu. Ancak Sultanların hukuki statüsü değiştirilmişti: onlar sadece resmi olarak seçildiyse yönetime gelebileceklerdi, ayrıca köle ve tölengit³³ tutmaları yasaklanmıştır. "Tüzük"e göre, 1822'e kadar Kazakların elinde var olan köleleri satma veya miras bırakma hakkı ile sahiplerinde kalması, ancak bundan sonra özgür bireylerin

³⁰ Bekmahanov. E., *Prisoedineniye Kazahstana k Rossii*, Moskova, İzd. AN SSSR, 1957, s. 131, bkz. tablo.

³¹ Aseev. A. A., "Pravovye Osnovy Vhojdeniya Mlaşego i Srednego Kazahskih Cuzov v Sostav Rossiyskoy İmperii v Kontse XVIII v.- 20-h gg. XIX v.", *Vestnik Barnaulskogo Yuridiceskogo İnstituta MVD Rossii*, no. 1(20), 2011, s. 83.

³² Yerofeeva. İ. V., "Sotsial'nye Otnoşeniya v Kazahskom Obçestve Vtoroy Poliviny XVIII-Pervoy Çetverti XIX veka v Osveçşeniı Russkih Uçenyh i Puteşestvennikov", *Vestnik Akademii Nauk Kaz SSR*, 1989, no. 12, s. 151.

³³ Tölengitler, Han veya Sultanlara hizmet eden muhafızlar. Aileleri ile birlikte Han Ordası ile birlikte konup göçerler, vergilerden muaftırlar. Orhan Doğan, Tölengit'in (çalışmada Tülangut) anlamının Han Sarayı Memuru olduğunu bildirmiştir. (Orhan Doğan, "Küçük Orda Kazak Hanlığı'nın Güney ve Kuzey Komşuları ile İlişkileri (1734-1742)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara, 2005, s. 149)

köleleştirilmesine yasak gelmiştir. Ancak Batı Sibirya bölgesinde kadın nüfusunun yetersiz olduğundan dolayı Kazak göçebelerinin kız çocuklarını takas etmesine veya satmasına göz yumulmuştur.³⁴ Yoksul Kazaklardan satın alınan çocuklar Hıristiyan ailelere verilerek orada yetiştirilmesi sağlanıyordu. Yine de bunun olumlu sonuçları olduğunu söyleyebiliriz. Kölelik tam anlamıyla kaybolmadıysa da önemli ölçüde azalmıştır. Rus araştırmacı F. Zobnin'in verdiği istatistiklere göre XX. yüzyılın başlarında Orta Cüz'de toplam 204 erkek, 193 kadın köle bulunuyordu.³⁵

Ağa Sultan seçimleri eski Han seçimi törenine benzer özel bir törenle yapılıyordu. Kazak bozkırlarına sürgün edilen Rus devrimcilerinden A. Yanuşkeviç'in şahit olduğu bu tören hakkında kaydettiklerine göre “gözü açıp kapayınca kadar yeni seçilen Ağa Sultan'ın kaftanı seçmenler tarafından parçalanarak bölüşülmüştü. Rus hükümeti adına sınır yöneticisi ona altınla işlemeli kaftan giydirmiş ve Ağa Sultan'ın onuruna top atışları yapılmıştır.”³⁶ Dışarıdan Ağa Sultan seçimleri eski Han seçimi töreniyle aynı gibi gözüküyorsa da sömürgeci unsurun güçlendirildiği göze çarpıyordu. Tören, vilâyet divanı binasına Rusya Çarı hanedanının armasının konulması, Rusya imparatorunun portresinin resmi törenle binaya getirilmesi ve vilâyet divanının kurulduğuna dair belgenin imzalanması ile son buluyordu.³⁷ İdarenin tüm basamaklarında Rus hükümetine sadık hizmet eden kişilerin seçilmesine özen gösteriliyordu. Örneğin, 1 Ağustos 1824'te düzenlenen seçim belgesinde Karakesek volostunun sultanı olarak seçilen Batır Bükeyhanoğlu'nun dürüst, iyi niyetli ve Rus imparatoruna sadık insan olduğu bildirilmiştir.

Kolektif yönetim düzeni ve Kozak askerî birliklerinin varlığı Ağa Sultan'ın yetkilerini önemli ölçüde kısıtlıyordu. Yani Ağa Sultan sadece formalite icabı vilâyetin yönetimini elinde tutuyordu. Vilâyet divanlarının faaliyetleri Rusça ve Tatarca yürütülüyordu (“Tüzük”, madde.15, 16, 18-23, 71). Vilâyet divanların kançılırya işleri için Rusça eğitim alan tercümanlar ve memurlar görevlendirilmiştir. Örneğin, 1825'te Karkaralı ve Kökşetav vilâyetleri divanına Omsk Asya Yüksekokulundan 10 Rus öğrenci görevlendirilmiştir.³⁸ Vilâyet divanlarının ikamet yeri vilâyet merkezleriydi ve sınırı Rusya hükümeti tarafından belirlenmiştir. Vilâyet divanı, idarî görevlerinin dışında ilçe mahkemesi görevini de yerine getirerek suç işleyen göçebe Kazakların duruşmalarına bakıyordu. (“Tüzük”, madde. 63, 64) “Tüzük”e göre göçebe Kazakların bir vilâyetten diğer birisine yerel yönetimin izni olmadan taşınması yasaklanmıştır. Bu da geleneksel göçebe arazi kullanım kurallarının bozulmasına yol açmıştır. Hatta Starşinler bile Volost Sultanlarının izni olmadan başka yere taşınamazdı (“Tüzük”, madde 109-116). Böylece Çarlık Rusya tarafından hayata geçirilen yeni idarî değişiklikler bölgenin sömürgeleştirilmesine katkı sağlamıştır ve Kazak göçebelerini belirli bölgelerde sabitlemiştir.³⁹ Bununla birlikte yeni açılan vilâyetlere Sibirya Komitesi'nin 20 Aralık 1826'daki özel kararı ile Kozaklar yerleştirilmeye başlamıştır. Orta Cüz topraklarının zengin otlakları ve su kaynakları Kozaklara dağıtılmıştır. Askerî topograf Kakulin'in hesaplamasına göre sadece 1839'da Kozaklara İrtiş Nehri boyunca Öskemen'den Omsk'ya

³⁴ Palaşenkov. A. F., *Pamyatniki i Pamyatnye Mesta Omska i Omskoy Oblasti*, Omsk, Zapadno-Sibirskoye Knijnoye İzdatel'tvo, 1967, s. 45); Sadvokasova, Z., “Mission of Russian Orthodox Church in Kazakhstan in the XIX Century: Activity, Expectations and Results”, *World Academy of Science, Engineering and Technology International Journal of Humanities*, 2013, vol. 7, no. 6, p. 1829.

³⁵ Zobnin. F., “K Voprosu o Nevol'nikah, Rabah i Tyulangutah v Kirgizskoy Stepi”, *Pamyatnaya Knijka Semipalatinskoy Oblasti, Semipalitinsk*, 1901, vyp. VI, s. 96.

³⁶ Yanuşkeviç. A., *Dnevnik i Pisma iz Puteşestvii Po Kazahskim Stepyam*, Alma-Ata, 1966, s. 95.

³⁷ Bezvikkonnaya Ye. V., *Administrativnaya Politika Samoderjaviya v Stepnom Kraye (20-60 gg. XIX v.)* Omsk, 2002, s. 110-112.

³⁸ *Kazahskiye Çinovniki Na Slujbe Rossiyskoy İmperii.*, 2014, s. 88-89, belge no. 57, 1825.

³⁹ Yadrntsev. N. Ya., *Sibir Kak Koloniya*, SPb, 1886.

kadar 15.000 km.² arazi tahsis edilmiştir. 1834'te Orta Cüz'ün Kökşetav, Üçbulak, Akmola, Bayanavul, Karkaralı, Kuşmurun vilâyetlerine Kozak alayları yerleştirilmiştir.⁴⁰ Askeri bakımdan güçlendirmek için Petropavlovsk kalesinden Kökşetav'a kadar her 25-30 verst mesafede 9 Kozak ve başında bir çavuşun bulunduğu menziller inşa edilmiştir.⁴¹ Stratejik öneme sahip noktalarda Kozak stanitsaları (köyleri) kurulmuştur. Bu da göçebe Kazakların mevsimlik konar-göçer alışkanlıklarının bozulmasına neden olmuştur ve arazi kullanımını karmaşıklıştırarak zorlaştırmıştır.⁴² 1824-1846 yılları arasında kurulan dış vilâyetlerin topraklarında 16 Kozak stanitsası ve 7 Rus köyü inşa edilmiştir.⁴³ 1825-1832 yılları arasında Karkaralı ve Kökşetav vilâyetlerine Rus köylüleri yerleştirilerek Kozak sınıfına dahil edilmiştir. Dış vilâyetlerin kurulması ile Omsk eyâletinin toprakları 775.000 kare verst'e, bölge nüfusu da yarım milyona yaklaşmıştır.⁴⁴ Ancak "Tüzük"ün kabul edilmesiyle sınır problemleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Orta Cüz, Küçük Cüz Kazakları ile Orenburg eyâletinin sınırları net olarak belirlenmemiştir. Rus yöneticilerin Sibirya Kırgızları dedikleri Kazak Türklerinin bir kısmı Orenburg eyâletinin sol tarafındaki 300 km'lik alanda konup göçüyorlardı. Sınır işaretlerinin bulunmaması bazı sınır bölgelerinin belirlenmesini zorlaştırıyordu. Örneğin, Kökşetav ve Karkaralı dış vilâyetlerinin kurulması sırasında Batı Sibirya Valiliğine dahil olacak Orta Cüz boylarının belirlenmesinde karışıklıklar ortaya çıkmıştır. Sultan Kudaymendin kendisine bağlı Argın boyları ile Batı Sibirya Genel Valiliğine dahil olmak istemişti ki 1824 reformlarına⁴⁵ göre Argın boyunun arazileri Küçük Cüz'ün sınırları içinde kalıyordu. Abuga Nehri boyunca Zverinogolov ve Presnegorsk kalelerinin karşısında konup göçen 50.000 nüfuslu Argın boyu Sibirya Genel Valisi P. K. Kaptseviç'in yönetimi altına girmesi gerekiyordu.⁴⁶ Orenburg askerî valisi, Büyük ve Küçük Turgay Nehirlerinin yakınlarında yeni dış vilâyetlerin açılmasına karşı çıkmıştır ve "sayısı her yıl artmakta olan Orenburg Kazaklarının henüz güvenilir tebaalar olmadıklarını, hatta Ruslara karşı nefretlerini saklayamadıklarını" bildirmiştir.⁴⁷ Yine de Orenburg sınır hattının karşısında konup göçen Orta Cüz Kazaklarının bir kısmı 1824'te Orenburg Kazaklarına dahil olmuştur.⁴⁸ "Tüzük"te yeni vilâyetler kurulurken boyların yoğunlukla yaşadığı bölgeler dikkate alındıysa da kalabalık boylar bir vilâyetin sınırları içine sığmadığı için bölünmek zorunda kalıyordu, küçük boylar da bir vilâyet kurulabilmesi için diğer boylarla birleşmek zorunda kalıyorlardı. Bu da boylar arasındaki ilişkileri olumsuz yönde etkilemiştir.

"Tüzük"e istinaden Kazak topraklarının işgal edilmesi bazı Sultanların memnuniyetsizliğini doğurmuştu. Onlardan biri Vali Han'ın oğlu Gubaydulla Han idi. Gubaydulla, 1821'de bazı Kazak boy reisleri tarafından Orta Cüz'ün Hanı olarak seçilmişti. Çin hükümetinden Kulca valisi, Bayanavul'da Gubaydulla'yı han ilân etmeye ve yardım olarak askeri birlik göndermeye söz vermiştir.⁴⁹ Kendisini han olarak tanınması için Çin ile

⁴⁰ Nurbayev. K. J., *Kolonizatsiya Severo-Tsentrального Kazahstana (XVIII v.-pervaya polovina XIX v.)*, Almatı, 2007, s. 23.

⁴¹ Abuev. K., *Kökşetau. İstoriçeskiye Oçerki*, Kökşetav, 2011, s. 26.

⁴² Bekmahanova. N. Ye., *Formirovaniye Mnogonatsiyonal'nogo Naseleniya Kazahstana i Severnoy Kirgizii*, Moskova, İzd. Nauka, 1980, s. 20.

⁴³ Abuev. K., *Kökşetau. İstoriçeskiye Oçerki*, Kökşetav, 2011, s. 35.

⁴⁴ İzbasarova, G. B., "İmperskaya Vlast' i Devaty Po Opredeleniyu Granits Zemel' Kazahov Orenburgskogo i Sibirskogo Vedomstv v Pervoy Polovine XIX Veka", *Vestnik VGU*, 2016, no. 3, s. 14.

⁴⁵ 1824 yılında "Orenburg Kırgızları Hakkında Tüzük" kabul edilerek Orta Cüz'de gerçekleşen idarî reformların bir benzeri Küçük Cüz topraklarında da hayata geçirilmiştir.

⁴⁶ TsGA RK, f.338, op. 1, d. 365, l. 120.

⁴⁷ RGİA, f. 1291, op. 82, d. 1, l. 24.

⁴⁸ RGVİA, f. 846, op. 16, d. 20639, l. 1.

⁴⁹ Lyubimov, "Kulcinskiy Traktat", *Pamyatnaya Knijka Zapadnoy Sibiri*, Omsk, 1882, s. 63.

irtibata geçtiği⁵⁰ Rus hükümeti tarafından öğrenilince tutuklanmıştı ve han unvanından zorla vazgeçtirilmişti.⁵¹ Aynı yıl Kökşetav vilâyetinin Ağa Sultanı olarak seçilmesine rağmen bundan memnun kalmayan Gubaydulla, Rus hükümetine karşı ayaklanmalar başlattıysa da 1825'te bastırılmıştır. Diğer birisi Kasım Abılayhanov idi. 1824'ten itibaren onun büyük oğlu Sarcan Rus hükümetinin faaliyetlerine karşı çıkarak “Tüzük”ü destekleyen Kazak boylarının hayvanlarını barımtalamış, Rus tüccarlarının kervanlarını yağmalamıştır. Ağır silahlı Kozak birlikleri tarafından yenilgiye uğratılan Sarcan 1830'da Rusya egemenliğine girmeyi kabul ettiyse de ertesi yıl Hokand Hanlığına giderek tekrar Rusya'ya karşı faaliyetlerine devam etmiştir. Ancak başarılı olamamıştır.⁵² Sarcan'ın ölümünden sonra Kazak ayaklanmalarının başına kardeşi Kenesarı Kasimov geçmiştir.⁵³ Kenesarı Sultan, Rus yetkililerine yazdığı mektubunda Rus hükümetini kendi ailesine ait toprakları kalelerle doldurmakla itham ediyor, “Dedemiz Abılay Han'dan miras kalan topraklarımıza vilâyet divanları kurdunuz” demekle beraber topraklarının geri verilmesini talep ediyordu.⁵⁴ Kazak boylarını Rusya'dan bölünmeye çağıran Kenesarı'nın kervan yağmaları, barımta olayları fazlaşınca Rus hükümeti bölgeye Kozak birlikleri sevk etmekle beraber Orta Cüz Kazaklarını kendi egemenliği altında tutabilmek için Akmola'nın 300 verst güneyinde Aktav kalesinin inşasına başlamıştır.⁵⁵ Ancak Kenesarı'nın yenilgisinden sonra Sibiryaya Genel Valiliğine bağlı Orta Cüz Kazaklarından bireysel olarak bazı boyların Çin yahut Hokand Hanlığına kaçması⁵⁶ dışında Rusya'ya karşı ayaklanmaları durulmuştur.

“Tüzük”e göre yargı sisteminde de değişiklikler yapılmıştır. Geleneksel Biyler mahkemesi sadece boylar arasındaki küçük davalara bakıyordu. Vatana ihanet, kişi öldürme, hırsızlık ve yönetime karşı gelmek v. b. ağır suçlar, Rusya kanunlarına göre çözülmüyordu. Ancak göçebe Kazaklar arasında Rusya ceza kanunlarını uygulamak çoğu zaman sonuç vermediğinden çoğunlukla Biyler mahkemesi daha etkili oluyordu. Hatta Rus tüccarlar bile Kazaklarla bir sorun yaşadığında Rus mercilerine değil Biyler mahkemesine başvururlardı.⁵⁷ Biyler mahkemesinin kararlarına itiraz edenler eyâlet yönetimine başvurabileceklerdi, dava bu

⁵⁰ Çin hükümeti, Gubaydulla'yı han olarak tanımak için gönderdiği elçi ancak 1824'te gelebilmişti. Gubaydulla'nın Rus hükümeti tarafından zorla hanlıktan vazgeçirilmesinden sonra Ebülfeyiz Sultan'ın yeğeni (Bolat Sultan'ın oğlu) Altınsarı'yı han olarak seçmek için girişimlerde bulunmuştur. İki taraf arasındaki mektuplaşmalar 1854'e kadar devam etmiştir ve o da sonunda han unvanını yeğeni Şortan'a devretmiştir. Ancak kendisi Çin'in egemenliği altındaki bölgede (Tarbagatay, Kobda) yaşayan Şortan'ın Rusya'ya bağlı Kazak boylarına etkisi yoktu. (*Tsinskaya İmperiya i Kazahskiyev Hanstva. Vtoraya Polovina XVIII-Pervaya tret' XIX v.*, Red. Hafızova. K. Ş, Moiseyev. V. A., c. 2, Alma-Ata, 1989/a, s. 30-32)

⁵¹ Aynı eser, 1989/b, s. 133-147; Noda. J., “Titles of Kazakh Sultans Bestowed by the Qing Empire: The Case of Sultan Ghubaydulla in 1824”, *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko*, nr. 68, 2011, s. 71-77.

⁵² Uslar. R. K., “Çetyre Mesyatsa v Kirgizskoy Stepi”, *Oteçestvennyye Zapiski*, 1848, no. 10.

⁵³ Fatih Ünal, Kenesarı isyanı hakkında çalışmasında isyanın başlıca sebebinin Rusya'nın eceli rakibi İngiltere'yi Türkistan'a ulaşmadan durdurmak için Kazak Cüzlerini himaye siyasetinden vazgeçerek işgal etmeye yönelmesinden dolayı olduğunu açıkça göstermiştir. (Fatih Ünal, *Rus Emperyalizmine Karşı Stepte Büyük Başkaldırı: Sultan Kenesarı*, 2010, İstanbul, Kültür Sanat Yayıncılık, s. 95-145)

⁵⁴ TsGA RK, f. 82, 1839, op. 1, d. 169, l. 14.

⁵⁵ *Materiyaly Po İstorii Politiçeskogo Stroya Kazahstana v 2-h Tomah*. Haz. M. G. Maseviç, red. S. Z. Zimanov, c. 1, Alma-Ata, 1960, s. 105.

⁵⁶ Karkaralı vilâyetinden Kerey boyları Çin'e, Akmola ve Karkaralı vilâyetinin bazı avulları Hokand Hanlığı'na göç etmiştir (*Materiyaly Po İstorii Politiçeskogo Stroya Kazahstana v 2-h Tomah*. Haz. M. G. Maseviç, red. S. Z. Zimanov, c. 1, Alma-Ata, 1960, s. 108). 1757-1830 yılları arasında Orta Jüz'den Kerey ve Nayman boyları Güney Altay'a göç etmişlerdi. Dağlı Altay bölgesi o dönemde Çin'in etkisi altındaki bölgeydi, dolayısıyla göçmenler Çin tabiiyetine girmiş sayılıyordu. Gerçi bu tabiiyet daha çok kâğıt üzerinde olsa da Çin hükümeti Kazakların göçüne olumlu bakıyordu (Kalşabayeva, B. K, Beyseguluva. A.K, Rahimov. Ye. K., “İz İstorii Pereseleniya Kazahov v Gornyy Altay”, *Kazahi Yevrazii: İstoriya i Kul'tura Sbornik Nauçnyh Trudov Mejdunarodnoy Nauçno-Praktičeskoj Konferentsii, Posvyaşçennoy 300-letiyu Goroda Omska i 150-letiyu SoDnya Rojdeniya A. Buheyhanova*, red. N. A. Tomilov, 2016. s. 128).

⁵⁷ Babkov. İ. F., *Vospominaniya o Moyey Slujbe v Zapadnoy Sibiri (1851-1875)*, SPb, 1912, s. 349.

şekilde dönüp dolaşp yine vilâyet divanında görölüyordu. 1854’te ise yeni çıkartılan ek kararlar doğrultusunda Biy unvanı eskiden bu unvanı kullananlar için değişmemekle beraber, bundan sonra sadece en az altı yıl görev yapan Sultan, Starşinlere verilmiştir.⁵⁸ Biyeler eskisi gibi halk tarafından seçiliyorsa da vilâyet divanı tarafından onaylanması gerekiydi. Bu şekilde Rus hükümeti ile işbirliği yapabilecek kişilerin seçilmesi için olanak sağlanıyordu. Rus kanunlarına göre yargılanmak Kazak toplumunda daha önce olmayan hapishaneye kapatılma, sürgüne gönderilme gibi cezaları da beraberinde getirmiştir. Örneğin, 31 Mayıs 1838’de “Suçları için mahkûm birliklerine gönderilen Kırgızların memleketlerine geri gönderilmemesi hakkında” karar çıkartılmıştır.⁵⁹ Bu karara göre mahkûm birliklerinde cezasını çeken Kırgızların memleketlerine gönderilmeyip, askere elverişli ve güven verenlerinin askerde bırakılması, diğerlerinin İrkuts eyâletine (yani Sibirya’ya) sürgüne gönderilmesi gerekiyordu.

Vilâyetlerin kurulmasından itibaren 5 yıl süre ile tüm vergilerden muaf tutulan Kazaklar “Tüzük” ün 128-142. maddelerine göre bu sürenin bitiminde her 100 baş hayvandan 1 baş olmak üzere *yasak* vergisine tabi tutulmaya başlamıştır.

“Tüzük”te Kazak halkının eğitimi konusunda da maddeler yer almıştır. Sultanlar ve diğer yöneticilerin çocukları devlet hesabından ücretsiz eğitim alabileceklerdi. Kazaklar, isterse çocuğunu genel kurallara göre Rusya eğitim kurumlarına yerleştirme hakkına sahipti. Ancak burada da Rus yetkilileri Kazak çocukların neyi okuması, neden muaf tutulması gerektiğine kendileri karar veriyordu. Rus araştırmacısı G. N. Potanin, Omsk Kadet (Harp) Okulunda eğitim almış olan Kökşetav Dış Vilâyeti Ağa Sultanı Şıngıs Valihanov’un oğlu Şokan Valihanov hakkındaki yazılarında “Çokan, okul arkadaşlarından bir yıl önce mezun oldu. Rus olmamasından dolayı askeri bilimlerin, yani askeri taktikler, topçuluk, askeri mühendislik derslerinin vb. okutulduğu sınıfta kalması uygun görülmemiştir,” diye yazması Rus hükümetinin Kazaklara güvenmediklerini açıkça göstermektedir.⁶⁰ İlk dış vilâyetlerin kurulmasıyla imam sorunu ortaya çıkmıştır. Onlar, soruşturma esnasında yemin ettirmek, Müslüman ve teamül hukuku kapsamındaki davaların incelenmesi, mekteplerin açılması için lazımdı. 1833’te karar alınarak: “Tüm dış vilâyet divanlarının molla görevini yapabilecek kişilerin onayı için Orenburg Müftülüğüne başvurmaları” talep edilmiştir.⁶¹ Din eğitimi için görevlendirilenler genelde Orenburg veya Sibirya Tatarlarıydı ki onların da “Tüzük” propagandası yapılması için kullanıldığını söylemek mümkündür. Örneğin, 1824’te Kökşetav vilâyetine atanan molla Seyfulla Usmanov, vilâyet kurulduğu zaman kazaları dolaşarak “Tüzük”ün maddelerini anlatma faaliyetleri yürütmüştür.⁶² 19. yüzyılın 60’lı yıllarında Kökşetav vilâyetinde 8, Akmolâ’da 2, Bayanavul’da 1, Karkaralı’da 1 mescit vardı. Burada görev yapan mollaların sayısı Kökşetav’da 76, Karkaralı’da 41, Atbasar’da 8 idi. Bu dört vilâyette toplam 1.860 kişi eğitim almıştır.⁶³

En iyi otlaklarını kaybederek yoksullaşan Kazakların bir kısmı Omsk kalesi civarlarına gelerek zengin Rus köylülerine veya Kozaklara hizmetçi (Kaz: jalşı) olarak işe giyorlardı ya da Kozak askerî birliklerine katılıyorlardı. Ancak Kozak ordusuna katılmak için Ortodoksluğu kabul etmek zorundaydılar. Rus araştırmacı Uспен’yev’e göre, Sibirya Kozak birliğine 1831’de kaydı yapılmış 3.460 kişiden 61’i “Hangi sınıftansınız” hanesine “yeni vaftiz edilenlerden” diye yazmıştır ki bu da Kozak askerî birliklerinin %2’lik bir kısmını

⁵⁸ Zimanov. S. Z., *Kazahskiy Sud Biyev, Unikal’naya Sudebnaya Sistema*, Almatı, İzd. Atamura, 2008.

⁵⁹ *Polny Svod Zakonov Rossiyskoy İmperii* (PSZRİ), SPb, 1839, c. 13, no. 11268, s. 720.

⁶⁰ Potanin. G. N., “Biyografişeskiye Svedeniya o Çokane Valihanove”. *Valihanov. Ç., Sobraniye Soçinenii*, 1985, s. 78-79.

⁶¹ TsGA RK, f. 338, op. 1, d. 184, l. 8.

⁶² TsGA RK, f. 374, op. 1, d. 370, l. 4.

⁶³ Krasovskiy. A. A., *Oblast’ Sibirskih Kirgizov*, SPb, 1868, s. 449.

oluşturuyordu. Sibiryа Kozak ordusunda görev yapan Kazakların sayısı aslında kayıtlardakilerden iki kat daha fazlaydı.⁶⁴ Yazar ayrıca “Ortodoksluğu kabul etmek, Rus isimleri almak, Rus kadınlarıyla evlenerek Rusların arasında yaşamının neticesinde Sibiryа Kozak ordusunda görev yapan Kazakların yavaş yavaş kendi milli kimliklerini kaybederek Rus Kozakları ile karışmasına sebep olduğunu bildirmiştir. Dolayısıyla XIX. yüzyılın sonlarına doğru Kozak ordusunda onların büyük çoğunluğu artık Kazak olarak kaydedilmemişlerdi.⁶⁵ Arşiv belgelerine bakılırsa 1805 ve 1862 yılları arasında Omsk şehrinin çeşitli kiliselerinde 181 Kazak Türkü vaftiz edilmiştir.⁶⁶ 1897 yılındaki Rusya İmparatorluğu genel nüfus sayımının resmi rakamlarına göre Hıristiyanlığı kabul eden Kazakların sayısı 660 olarak gösterildiyse de tespit edilen belgelere göre 2.659 kişidir.⁶⁷

XIX. yüzyılın ortalarına gelindiğinde durum epey karıştı. Sibiryа Kırgızları Eyaleti’ne bağlı dış vilâyetler için atayacak Sultanlar bulmak zorlaşmıştır. Genel Vali G. H. Gasford’un mektubuna göre, “Bazı volostlarda hiç Sultan yoktu, diğerlerinde var ise de ya yeteneksiz, ya da güven vermeyen kimselerdi”.⁶⁸ XIX. yüzyılın 20-30’lu yıllarında Orta Cüz’ün 6 vilâyetinde Sultan olarak görev yapan 87 kişinin sadece 43’ü Cengiz soyundandı.⁶⁹

Reformdan sonra yoksul Kazakların büyük çoğunluğu yerleşik hayata geçerek tarımla uğraşmaya mecbur kalmıştır. Onlara *jataklar* veya *ekinciler* denirdi. İdarov, “Onların (Kazak) hayvanı, evi barkı olmayan en yoksulları tarımla uğraşırlar, dolayısıyla “ekinci” kelimesi Kırgızlarda küçümsenen durumdaki kişi için kullanılır” demiştir.⁷⁰

Ancak “Tüzük”ün Kazak topraklarını siyasi ve ekonomik açıdan egemenlik altına alma görevlerini yerine getirmede yetersiz kaldığı ortaya çıkmıştır. V. Vagin’e göre “Speranskiy’nin Sibiryа reformları hiçbir zaman tam olarak yerine getirilmedi. Bazı hükümleri ise hiç gerçekleşmemiştir...”⁷¹ Kazak vilâyetlerinin bağlı olduğu Omsk eyâlet valiliği sadece şehir merkezi ve civarında idarî faaliyetlerini yürütmekle meşguldü. Üstelik Çarlık Rusyası’nın reformlarından memnun kalmayan Sancar ve Kenesarı Sultanların isyanları, Rus hükümetini Orta Cüz’de merkezî idareyi güçlendirmek için daha sert hareket etmeye zorlamıştır. 1838’de Rus hükümeti Tüzük’e ek olarak yeni kararname hazırlamıştır. Dönemin Batı Sibiryа Genel Valisi Knez Gorçakov, Sibiryа Kazakları eyâleti yönetiminde değişiklik yapılması konusunda şöyle önerilerde bulunmuştur; 1) sınır ve sınıra yakın vilâyetlerin birleştirilmesi, Omsk eyâletinin tasfiye edilmesi ve onun tüm şehirleri ve köylerinin Tomsk eyâletine dahil edilmesi; 2) Kazak Sultanlarının idarî ve yürütme görevlerinden azledilmesi ve bu görevlerin Rus askerî ve sivil memurlara verilmesi; 3) yürürlükte olan sivil ve cezaî mahkemelerin değiştirilmesi; 4) yeni idarî sistemin Kazaklar arasında gönüllü ve aşamalı uygulanmasından zorunlu uygulamaya geçilmesi.⁷² Gorçakov’un teklif ettiği ikinci ve dördüncü maddelerin hayata

⁶⁴ Uspen’yev. G. İ., “Kazahi v Sostave Sibirskogo Kazaç’yego Voyska”, *Etničeskaya İstoriya Tyurkoyazyçnyh Narodov Sibiri i Sopredel’nyh Territorii*, Omsk, 1984, s. 141-142.

⁶⁵ aynı eser, s. 142.

⁶⁶ GAOO, f. 16, op. 2, l. 133, 134, 156.

⁶⁷ Sadvokasova, Z., “Mission of Russian Orthodox Church in Kazakhstan in the XIX Century: Activity, Expectations and Results”, *World Academy of Science, Engineering and Technology International Journal of Humanities*, 2013, vol. 7, no. 6, p. 1828.

⁶⁸ TsGA RK, f. 345, op. 1, d. 707, l. 5-8.

⁶⁹ TsGA RK, f. 345, op. 1, d. 707, l. 5-8.

⁷⁰ İdarov. S., “Kırgızskaya Step’ Sibirskogo Vedomostva i Novouçrejdennaya v Ney Semipalatinskaya Oblast”, *Jurnal Ministerstva Vnutrennih Del*, VII, SPb, 1854.s. 92.

⁷¹ Vagin. V., *İstoričeskiye Svedeniya O Deyatelnosti Grafa M. M. Speranskogo V Sibiri. 1819-1822*. Petersburg, 1872, t. 2, s. 396.

⁷² Jirenşin. A., *Sotsyal’no-Ekonomičeskoye i Političeskoye Polojenije Kazahstana v XIX-naçale XX.v*, Alma-Ata, 1996, s. 29.

geçirilmesi mümkün değildi, çünkü hep Kazak toplumunun, hem Sultanların memnuniyetsizliği doğurabilirdi. Dolayısıyla Gorçakov’un teklifi göz önünde bulundurulmak suretiyle 6 Nisan 1838’de “Sibirya Kırgızlarının Hudut İdaresi” kurulmuştur. Bu kararlar birlikte “Sibirya Kırgızlarının özel yönetimi ile ilgili düzenlemeler” kabul edilmiştir. Bu düzenlemeye göre Omsk eyâleti tasfiye edilerek Tomsk eyâletine dahil edilmiştir. Kazak topraklarındaki tüm idarî birimler artık yeni kurulan Hudut İdaresi’ne verilmiştir. Ancak üç kademeli vilâyet-kaza-köy (okrug-volost-avul) idarî sistemi eskisi gibi devam ettirilmiştir.

SONUÇ

“Sibirya Kırgızları Hakkında Tüzük”, Rusya’nın temel siyasî sorununu çözmeyi, yani güney sınırındaki toprakların Rusya İmparatorluğunun geri kalanıyla birleştirilmesini amaçlıyordu. “Tüzük”ü hazırlayanlardan biri olduğu iddia edilen G. S. Batenkov,⁷³ 1826 yılında “Rusya’ya 120.000 yeni tebaa ve muazzam geniş bir arazi kazandıran “Kırgızlar Hakkında Tüzük” ile özellikle övünebilirim,” diye yazmıştır.⁷⁴ “Tüzük”, Kazak topraklarının sömürgeleşmesini hızlandırmış, Kazak Sultanlarından ödüller ve rütbe karşılığında Rusya’ya hizmet eden itaatkâr bir yönetim sistemi oluşturmuştur. Kazak soyluları ve halkına kendilerini Rus imparatorluğunun bir parçası olarak görme bilinci yerleştirilmeye, Rus yönetimine saygı ve sevgi aşılınmaya çalışılmıştır. Kazak sultanlarına Rus idari makamlarının yazdığı mektuplarda onların Rusya’nın sadık tebaası, bir memuru olduğunun altı çiziliyordu. Örneğin Batı Sibirya askerî valisi P. M. Kartseviç’in Ağa Sultan Süyük Ablayhanov’a yazdığı mektup “Kırgız-kaysak Büyük Orda’sının Üysün Volostu’nun 8. dereceden saygıdeğer Sultanı, imparatorluğun sadık tebaası” diye başlıyordu.⁷⁵ Kazaklar için kurulan vilâyetlerde iç Rusya’daki mevcut yönetim sistemiyle aynı bir yönetim sisteminin belirlenmesi, Rus hükümetinin Kazak topraklarını idarî bakımdan asimile etme niyetini açıkça göstermektedir. Kazakların iç yapısı konusuna hiçbir şey yapılmamıştır: Ne ağır vergilerden beli bükülenlerin durumu düzeltilmiş, ne düzgün organize edilmiş mahkemeler garanti edilmiş, ne de yönetilenler ve yöneticiler arasında ağızbirliği elde edilmiştir. Zaten 1855’ten sonra bir dizi kararlar çıkartılarak⁷⁶ Ağa Sultan makamına sadece Cengiz soyundan gelenlerin değil, Rus hükümetine 9 yıl hizmet etmiş olan herhangi bir saygın kişiler de seçilebilmesinin yolu açılmıştır. Bu şekilde toplumda memnuniyetsizlik ve bölünmeyi derinleştirerek, halkı birbirine düşürmek amaçlanmıştır.

“Tüzük”, genel olarak arazi mülkiyeti konusundaki önemli meselelere değinmemiş, sadece Kazaklar için verilmeyen araziler “boş araziler” olarak değerlendirilmiştir. Verimli toprakları ellerinden alınarak yoksullaşmış göçebe Kazaklar yerleşik hayata geçmeye zorlanmış, Kazak toplumunda daha önce az rastlanan *jatak*, *baygus* gibi yoksul sınıflar çoğalmıştır. Çarlık hükümete muhalif olarak Londra’da yayınlanan “Kolokol” dergisinin 1862’deki 131. sayısında (1 Mayıs) Orta Cüz Kırgızlarından “yasak” vergisi toplarken vilâyet divanı yöneticileri ile birlikte Omsk’daki eyâlet yöneticilerinin yolsuzluklar yaparak servet kazandıklarını eleştirmiştir. Ayrıca makalenin meçhul yazarı Kazak göçebelerini

⁷³ Batenkov’un ismi “Tüzük”ün yazarı olarak geçmiyorsa da son dönemdeki araştırmalar Speranskiy’e atfedilen birçok yasa projelerinde onun da katkısı olduğunu göstermektedir. bkz. Korf. M., *Jizn Grafa Speranskogo*, SPb, 1861, c. 2, s. 228.

⁷⁴ Batenkov. G. S., *Dannye. Povest Sobstvennoy Jizni; Avtobiyoğrafiçeskiye Rasskazy i Pisma. Vospominaniya i Rasskazy Deyateley Taynyh Obşçestv 1820-h Godov.*, Red. Yu. G. Oksman, Moskova, Politkatartan Yayınevi, 1933, c. 2, s. 160-161.

⁷⁵ Bökeyhanov. A., *İzbrannoye*, 1995, s. 200.

⁷⁶ *O poryadke İzmenenii Po Kirgizskoy Stepi*, PSZRİ-2, SPb, 1856, c. 30, no. 29069, s. 177; “O Naznaçenii Kandidatovna Doljnosti Starşih Sultanovvo Vseh Vneşnih Okrugah Kirgizskoy Stepi”, *Materiyalpo İstorii Politiçskogo Stroya Kazahstana*, Alma-Ata, İzd. AN Kaz.SSR, 1960, c. 1, s. 187.

sömürenlerden biri Kozaklar olduğunu da açıkça söylemekle beraber “Tüm Sibirya Kozak birliğinin Kırgızlar üzerinden beslendiğini düşünebiliriz,” diye yazmıştır.⁷⁷ Bu reformun olumlu tarafı olarak sadece göçebe Kazakların yavaş yavaş yerleşik hayata alışmaya başlaması, bölgede ticaretin, sanayinin ve şehirleşmenin gelişmeye başlaması diye biliriz. Bundan sonra Kazak topraklarına daha derin ilerleyebilmek, bölgede Rus etkisini kalıcı hale getirmek için Rus köylülerinin iskân edilmesi hızlandırılmıştır. Göçebe Kazaklar, umutsuzca son topraklarını elde tutmaya çalışsalar da başarılı olamadılar. Böylece Ruslar işgal tarihlerini yazarken Kazaklar bağımsızlığı ile birlikte topraklarını birer birer kaybettiler. 1824-1854 yılları arasında Rus birlikleri Kazak bozkırlarını etkin bir şekilde işgal etti ve bozkır tarihinde ilk defa göçebeler yerleşik bir toplumun egemenliği altına girmiştir.⁷⁸ 1824 yılında hayata geçirilen “Orenburg Kırgızları hakkında Tüzük” ile Küçük Cüz topraklarının da Çarlık Rusyası’na dahil edilmesi tamamlanmış oldu.

Kaynakça:

Arşiv materyalleri:

GAOO (*Gosudarstvenny Arhiv Omskoy Oblasti*), f. 16, op. 2, l. 133, 134, 156.

GAOO, f. 2, op. 1, d. 183, l. 2.

GAOO, f. 2, op. 1, d. 430, l. 151-153.

PSZRİ (*Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy İmperii*), *Ustav o Sibirskih Kirgizah* (Sibirya Kırgızları Hakkında Tüzük), SPb, 1830, c. XXXVIII, s. 417-433.

PSZRİ (*Polny Svod Zakonov Rossiyskoy İmperii*), SPb, 1839, c. 13, no. 11268, s. 720.

PSZRİ-2, *O poryadke İzmenenii Po Kirgizskoy Stepi*, SPb, 1856, c. 30, no. 29069, s. 177.

RGİA (*Rossiyskiy Gosudarstvenny İstoriçeskiy Arhiv*), f. 1264, op. 1, d. 13.

RGİA, f. 1264, op. 1, d. 326.

RGİA, f. 1264, op. 1, d. 348.

RGİA, f. 1265, op. 4, d. 855.

RGİA, f. 1291, op. 81, d. 153.

RGİA, f. 1291, op. 82 (1830 yıl), d. 1, l. 24.

RGVİA (*Rossiyskiy Gosudarstvenny Voyenno İstoriçeskiy Arhiv*), f. 846, op. 16, d. 20639, l. 1.

TsGA RK (*Tsentralny Gosudarstvenny Arhiv Respubliki Kazahstan*), f. 338, op. 1, d. 184, l. 8.

TsGA RK, f. 345, op. 1, d. 707, l. 5-8.

TsGA RK, f. 338, op. 1, d. 557, l. 57.

TsGA RK, f. 374, op. 1, d. 370, l. 4.

⁷⁷ “Kolokol”, 1862, 1 Mayıs, no. 131, ek sayfa // Abuev. K., “Çokan Çingisoviç Valihanov: Neizvestniye Stranitsy Biyografii”, *IV. Uluslararası konferans bildirileri*, Omsk, OmGU yayınları, 2005, s. 27.

⁷⁸ Seymour Becker, *Russia's Protectorates in Central Asia, Bukharaand Khiva, 1865-1924*, London and New-York, 2005, p. 10.

TsGA RK, f. 82, 1839, op. 1, d. 169, l. 14.

TsGA RK, f.338, op. 1, d. 365, l. 120.

Araştırmalar:

Abuev. K., "Çokan Çingisoviç Valihanov: Nneizvestniye Stranitsy Biografii", *IV. Uluslararası konferans bildirileri*, Omsk, OmGU yayınları, 2005, s. 21-32.

Abuev. K., *Kokşetau. İstoriçeskiye Oçerki*, Kokşetau, 2011.

Artıkbayev. İ. Ö., *İstoriya Kazahstana*, Almatı, İzd. Kazak Universiteti, 2006.

Aseev. A. A., "Pravovye Osnovy Vhojdeniya Mlaşego i Srednego Kazahskih Juzov v Sostav Rossiyskoy İmperii v Kontse XVIII v.- 20-h gg. XIX v.", *Vestnik Barnaulskogo Yuridiçeskogo İnitututa MVD Rossii*, no. 1(20), 2011.

Babkov. İ. F., *Vospominaniya o Moyey Slujbe v Zapadnoy Sibiri (1851-1875)*, SPb, 1912. 11.

Batenkov. G. S., *Dannye. Povest Sobstvennoy Jizni; Avtobiyoğrafiçeskiye Rasskazy i Pisma. Vospominaniya i Rasskazy Deyateley Taynyh Obşçestv 1820-h Godov.*, Red. Yu. G. Oksman, Moskova, Politkatarjan Yayinevi, 1933, c. 2.

Bekmahanov. E., *Prisoedineniye Kazahstana k Rossii*, Moskova, İzd. AN SSSR, 1957.

Bekmahanova. N. Ye., *Formirovaniye Mnogonatsiyonal'nogo Naseleniya Kazahstana i Severnoy Kirgizii*, Moskova, İzd. Nauka, 1980.

Bezvikkonnaya Ye. V., *Administrativnaya Politika Samoderjaviya v Steptom Kraye (20-60 gg. XIX v.)* Omsk, 2002.

Fatih Ünal, *Rus Emperyalizmine Karşı Stepte Büyük Başkaldırı: Sultan Kenesarı*, İstanbul, Kültür Sanat Yayıncılık, 2010.

Ian Wylie Campbell, *Knowledge and Power on the Kazakh Steppe 1845-1917*, A Diccertation of Doctor of Philosophy (History), University of Michigan, 2011.

İdarov. S., "Kirgizskaya Step' Sibirskogo Vedomostva i Novouçrejdennaya v Ney Semipalatinskaya Oblast", *Jurnal Ministerstva Vnutrennih Del*, VII, SPb, 1854.

İz Perepiski Hana Sredney Kirgizskoy Ordy Bukeya i Ego Potomkov // *Zapisnaya Knijka Semipalatinskoy Gubernii*, vyp. IV.s. 13 // *Kazahstan 20-40 gody XIX. veka*, Almatı, 1992.

İzbasarova, G. B., "İmperskaya Vlast' i Devaty Po Opredeleniyu Granits Zemel' Kazahov Orenburgskogo i Sibirskogo Vedomstv v Pervoy Polovine XIX Veka", *Vestnik VGU*, 2016, no. 3, s. 13-21.

İzvestiya Omskogo İstoriko-Kraevedçeskogo Muzeya, 2000, no. 8.

Jirenşin. A., *Sotsyal'no-Ekonomiçeskoye i Politiiçeskoye Polojenije Kazahstana v XIX-naçale XX.v*, Alma-Ata, 1996.

Kalşabayeva, B. K., Beyseguluva. A. K., Rahimov. Ye. K., "İz İstorii Pereseleniya Kazahov v Gorny Altay", *Kazahi Yevrazii: İstoriya i Kul'tura Sbornik Nauçnyh Trudov Mejdunarodnoy Nauçno-Praktiiçeskoy Konferentsii, Posvyaşçennoy 300-letiyu Goroda Omska i 150-letiyu So Dnya Rojdeniya A. Buheyhanova*, red. N. A. Tomilov, 2016.

- Kazahskiye Çinovniki NaSlujbe Rossiyskoy İmperii. Sbornik Dokumentov i Materialov*, Red. Sultangaliyeva. G. S., Almatı, İzd. Kazak Universiteti, 2014.
- Kazahsko-Russkiye Otnoşeniya v XVIII-XIX vekah (1771-1861)*, Sbornik Dokumentov i Materialov, Red. M. O. Jangalin, F. N. Kireyev, V. F. Şahmatov, Alma-ata, İzd. AN KazSSR, 1964.
- Korf. M., *Jizn Grafa Speranskogo*, SPb, 1861.
- Krasovskiy. A. A., *Oblast' Sibirskih Kirgizov*, SPb, 1868.
- Lyubimov, *Kulcinskiy Traktat*, "Pamyatnaya Knijka Zapadnoy Sibiri", Omsk, 1882.
- Makişeva. A. T., "İstoriya Obrazovaniya Bayan-aul'skogo Okruga Srednego Juza", *Vestnik Rossiyskogo Universiteta Drujby Narodov*. Seria: İstoriya Rossii, 2013, no. 4, s. 40-45.
- Materiyaly Po İstorii Politiceskogo Stroya Kazahstana v 2-h Tomah*. Haz. M. G. Maseviç, red. S. Z. Zimanov, c. 1, Alma-Ata, 1960.
- Moskovskoye Vedomosti*, 1833, issue 76, p. 3347.
- Noda. J., Onuma T., "A Collection Documents From the Kazakh Sultanstothe Qing Dynasty", *TIAS Central Eurasian Research Series*. Special Issue 1. University of Tokyo, 2010.
- Noda. J., "Titles of Kazakh Sultans Bestowed by the Qing Empire: The Case of Sultan Ghubaydulla in 1824", *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko*, nr. 68, 2011.
- Nurbayev. K. J., *Kolonizatsya Severo-Tsentralnogo Kazahstana (XVIII v.-pervaya polovina XIX.v.)*, Almatı, 2007.
- Orhan Doğan, "Küçük Cüz (Orda) Kazak Hanlığı'nın Çarlık Rusyası'nın Tabiyetine Girmesinin Rus Belgelerine Göre Değerlendirilmesi", *XVI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, 20-24 Eylül 2010, Ankara, 2. cilt, s. 229-255.
- Orhan Doğan, "Küçük Orda Kazak Hanlığı'nın Güney ve Kuzey Komşuları ile İlişkileri (1734-1742)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara, 2005, s.145-162.
- Otepova. G. Ye., *Pravovye Osnovy Kolonizatsii Kazahstana*, Pavlodar, İzd. PGPI, 2012.
- Pis'mo Generala-Gubernatora Kaptsevıçanaimya Sultana Suyuka Ablayhanova, 1823.// Bökeyhanov. A., *İzbrannoye*, Almatı, 1995.
- Pis'mo Naçal'nika Omskoy Oblasti Polkovnika Bronevskogona İmya Sultana Gazi Bukeyeva. 1824 g. / A. Bukeyhanov, *İzbrannoye*, 1995.
- Potantin. G. N., "Biyografiçeskiye Svedeniya o Çokane Valihanove". // *Valihanov. Ç. Ç. Sobraniye Soçinenii*, c. 5, Alma-ata, 1985.
- Remnev. A. V., "İstoriya Obrazovaniya Omskoy Oblasti", *Stepnoy Kray: Zona Vzaimodeystviya Russkogo i Kazahskogo Narodov (XVIII-XIX vv.)*, Omsk, İzd. Omskogo Gos. Univ., 1998.
- Sadvokasova, Z., "Mission of Russian Orthodox Church in Kazakhstan in the XIX Century: Activity, Expectations and Results", *World Academy of Science*,

Engineering and Technology International Journal of Humanities, 2013, vol. 7, no. 6, pp. 1828-1832.

Seymour Becker, *Russia's Protectorates in Central Asia, Bukhara and Khiva, 1865-1924*, London and New-York, 2005.

Tomsenov. V. A., *Svetilo Rossiyskoy Byurokratii*, Moskova, 1991.

Tsinskaya İmperiya i Kazahskiye Hanstva. Vtoraya Polovina XVIII-Pervaya tret' XIX v., Red. Hafızova. K. Ş, Moiseyev. V. A., c. 2, Alma-Ata, 1989.

Uslar. R. K., "Çetyremesyatsa v Kirgizskoy Stepi", *Oteçestvennye Zapiski*, 1848, no. 10.

Uspen'yev. G. İ., "Kazahi v Sostave Sibirskogo Kazaç'yego Voyska", *Etničeskaya İstoriya Tyurkoyazyçnyh Narodov Sibiri i Sopredel'nyh Territorii*, Omsk, 1984.

Vagin. V., *İstoriçeskiye Svedeniya O Deyatelnosti Grafa M. M. Speranskogo V Sibiri. 1819-1822*. Petersburg, 1872, t. 2.

Yadrintsev. N. Ya., *Sibir Kak Koloniya*, SPb, 1886.

Yanuşkeviç. A., *Dnevnik i Pisma iz Puteşestvii Po Kazahskim Stepyam*, Alma-Ata, 1966.

Yerofeeva. İ. V., "Sotsial'nye Otnoşeniya v Kazahskom Obçestve Vtoroy Poliviny XVIII-Pervoy Çetverti XIX veka v Osveçşenii Russkih Uçenyh i Puteşestvennikov", *Vestnik Akademii Nauk Kaz. SSR*, 1989, no. 12, s. 59-63.

Zimanov. S. Z., *Kazahskiy Sud Biyeve, Unikal'naya Sudebnaya Sistema*, Almatı, İzd. Atamura, 2008.

Zobnin. F., "K Voprosu o Nevol'nikah, Rabah i Tyulangutah v Kirgizskoy Stepi", *Pamyatnaya Knijka Semipalatinskoy Oblasti*, Semipalitinsk, 1901, vyp. VI, s. 96.